

نیز سلطه داشت و در حرمین، اقدامات قابل توجهی انجام داد. وی، در ایام کودکی، برده شخصی به نام خواجه کز لک^۱ شد و به مصر منتقل گردید. در آن جا اتابک اینال یوسفی، از امیران و صاحب منصبان دوره ملک ظاهر برقوق (حک: ۷۸۴-۸۰۱ق.)، او را خریداری کرد. بعدها با وساطت و درخواست برادر چقمق، که در خدمت ملک برقوق بود، به خدمت این سلطان مملوکی درآمد. چقمق به سبب شایستگی، در دستگاه این سلطان به سرعت ترقی کرد و از خاصان دربارش شد. وی در حکومت ملک ناصر فرج بن برقوق (حک: ۸۰۱-۸۱۵ق.) نیز دارای سمت نظام و مسئول خزانه داری بود.

وی در اوایل حکومت اشرف برسبای (حک: ۸۲۵-۸۴۲ق.) به سمت حاجبی، و پس از آن به امارت لشکر رسید. زمانی که ملک عزیز، پس از پدرش، برسبای، در سنین پایین به سلطنت رسید، چقمق به اتابکی (مربی و سرپرستی شاهزادگان) وی برگزیده شد و در اندک زمانی بر تمام امور کوچک و بزرگ دولت مسلط^۱ و پس از مدت کوتاهی، با همیاری برخی نظامیان، قضات و علماء، ملک عزیز را برکنار و در ۱۹ ربیع الاول

البلاذری (م. ۲۷۹ق.)، بیروت، دار و مكتبة الهلال، ۱۹۸۸م؛ المدينة بين الماضي والحاضر: ابراهيم بن على العياشى، المدينة، المكتبة العلمية، ۱۳۹۲ق؛ مرآة الحرمين: ابراهيم رفعت باشا (م. ۱۳۵۳ق.)، قم، المطبعة العلمية، ۱۳۴۴ق؛ المعالم الاثيرة: محمد محمد حسن شراب، بیروت، دار القلم، ۱۴۱۱ق؛ معجم البلدان: ياقوت بن عبدالله الحموى (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م؛ المغازی: محمد بن عمر الواقدي (م. ۲۰۷ق.)، به كوشش مارسدن جونس، بیروت، مؤسسة الاعلمی، ۱۴۰۹ق؛ موسوعة مرآة الحرمين الشريفين: ایوب صبری باشا (م. ۱۲۹۰ق.)، القاهرة، دار الأفق العربي، ۱۴۲۴ق؛ هداية الحجاج (سفرنامه مکه): سيد محمدرضا طباطبائی، به كوشش جعفریان، قم، مورخ، ۱۳۸۶ش؛ وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفى: على بن عبدالله السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به كوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، دار الكتب العلمية، ۲۰۰۶م.

علی احمدی میرآقا

چراکسه ← ممالیک

چقمق: از سلاطین مملوکی مصر و بانی برخی

اقدامات در حرمین

سعید ملک ظاهر سیف الدین چقمق (حک: ۸۴۲-۸۵۷ق.) از سلاطین دولت ممالیک* چرکسی در مصر بود که بر حجاز

۱. النجوم الزاهرة، ج ۱۵، ص ۲۵۶-۲۶۰؛ شذرات الذهب، ج ۹،

سال ۸۴۲ق.، با لقب ملک ظاهر، به تخت سلطنت نشست. چقمق در اولین اقدام، مقامات حکومتی پیشین، از جمله امیر قرقماس شعبانی (امیر سلاح) و امیر یشبکئ سودونی حاجب را عزل کرد. همین امر سبب شورش‌هایی از سوی آن دسته از ممالیک شد که از مقامات حکومتی خلع شده بودند. شورش قرقماس که با حمایت عده‌ای از ممالیک اشرفیه (ممالیک اشرف برسبای) انجام شد، از آن جمله است که چقمق با شکست دادن او، در ۱۸ رجب ۸۴۲ق.، وی را به عنوان مفسد گردن زد.^۱ ملک عزیز که با برخی صاحب‌منصبان سابق شورش کرده بود، پس از دستگیری در اسکندریه زندانی شد.^۲

از دیگر رویدادهای مهم دوران سلطنت چقمق، جنگ‌های او با اروپاییان در جزیره رُودس (در دریای اژه) است. چقمق، طی دوران حکومت خویش، چندین بار به این جزیره لشکر کشید. در نبرد سال ۸۴۸ق.، با لشکریانی از شام و اسکندریه و برخی جاهای دیگر، به رودس حمله برد و پیروز شد. اما به دنبال آن بسیاری از مسلمانان، خواص و اعیان جان خود را از دست دادند.^۳

از اقداماتی که در زمان چقمق، در مصر، انجام شد می‌توان به بنای مشهد سیده رقیه، دختر امام علی علیه السلام، جامع فاکهین، جامع فخر، جامع صارم و جامع صالح بن زریک در قاهره در سال ۸۴۵ق. اشاره کرد.^۴

چقمق را فردی متدین، خیر و شجاع وصف کرده و از اجتناب او از منکرات خبر داده اند. گفته شده وی، در تمام طول زندگی خویش، به مسکرات روی نیاورد. وی برای فقها و عالمان شریعت، احترام فراوانی قائل بود و خود نیز در طلب علم کوشا بود.^۵ سلطان چقمق در ذی حجه ۸۵۷ق.، بر اثر بیماری و در سن ۸۱ سالگی، در گذشت.^۶

◀ اقدامات حرمینی چقمق: ممالیک از

اقتدار زیادی در حجاز، به ویژه شهر مکه، برخوردار بودند و امرای این شهر، در برهه‌هایی، سالانه به آن‌ها خراج و مالیات می‌پرداختند.^۷ چقمق نیز در امور مکه دخالت داشته و با فرمان او، عزل و نصب امرای این شهر، صورت می‌گرفت. وی در سال ۸۴۶ق.، با فرستادن تعدادی از ممالیک به مکه، شریف علی را که به مخالفت با برادرش، برکات،

۴. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۳۴۷-۳۴۸.

۵. الأئس الجلیل، ج ۲، ص ۳۴۱؛ خطط الشام، ج ۶ ص ۴۷.

۶. بدائع الزهور، ج ۲، ص ۲۹۹؛ اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۴۵.

۷. الدر الکمین، ج ۱، ص ۶۴۹.

۱. اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۳۱؛ تاریخ أمراء المدینه، ص ۲۹۷.

۲. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۲۵۳-۲۵۴.

۳. النجوم الظاهره، ج ۱۵، ص ۳۵۹-۳۶۰.

امنیتی ایجاد کرد؛ از جمله این سمت‌ها که وظیفه‌اش ارتباط مستقیم با امنیت و رفاه حال حاجیان داشت، ناظر حرمین شریفین بود. متصدی این مقام در این دوره، فردی چرکسی بود و انتصاب او باید مورد تأیید سلطان قرار می‌گرفت.^۴ نخستین فردی که در دوره سلطان چقمق این وظیفه را عهده‌دار بود، امیر سودون محمدی بود که اقدامات عمرانی و امنیتی بسیاری در مکه انجام داد؛ از آن جمله است تعویض سنگ فرش کعبه معظمه، تعمیر سنگ مرمر داخل کعبه و حجر اسماعیل، بنای سقف جدید برای چاه زمزم، تکمیل سقف رواق‌های مسجد الحرام، اصلاح گلدسته (مأذنه) باب عمره و باب علی عليه السلام، تعمیر سقف مسجد الحرام، بعضی مواضع در منا و مشعر الحرام در مُزْدَلِفَه و مسجد نَمْرَه در عرفه، سفید کردن مقام ابراهیم.^۵

امیر سودون، برای تأمین امنیت حاجیان، بسیاری از گیاهان و صخره‌های بزرگی که در کمینگاه غارتگران بود را از سر راه برداشت. همچنین، در هر مایل، چراغ‌هایی برای روشنایی در شب‌ها گذاشت تا کاروان‌های

برخاسته بود، یاری کرد و بدین سان، حکومت مکه، دست‌نشانده او شد. سال بعد و در پی اختلاف شریف علی با برادر دیگرش، ابراهیم، هنگامی که فرمانده چرکسی مقیم مکه آن را به چقمق اطلاع داد، او فرمان عزل و دستگیری آن دو را صادر کرد و فردی به نام ابوالقاسم علی را به امارت مکه منصوب کرد. پس از حدود دو سال، برکات، در ربیع الاول سال ۸۴۹ق.، امارت مکه را از دست او خارج ساخت و در این اقدام، رضایت چقمق را با اعزام فرزندش، محمد، به قاهره، به دست آورد.^۱

چقمق در اول شعبان ۸۵۱ق. برکات را به قاهره دعوت، و از او استقبال باشکوهی کرد و اسبی مزین به زین طلا برای برکات فراهم ساخت.^۲ زمانی که برکات، در اداره مکه، احساس ضعف کرد، به نایب جده، امیر جانی بیک نوشت که ولایت فرزندش محمد را بر مکه بپذیرد. پس از تأیید سلطان چقمق، فرمان امارت محمد بن برکات را برای او فرستادند.^۳ چقمق، علاوه بر نظارت بر امرای مکه، سِمَت‌هایی را جهت اجرای اقدامات عمرانی و

۴. نک: الاعلام باعلام بیت الله الحرام، ص ۲۳۵-۲۳۶؛ التاريخ القويم، ج ۴، ص ۵۲۸.

۵. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۱۴۸-۱۵۱؛ الاعلام باعلام بیت الله الحرام، ص ۲۳۵-۲۳۶؛ التاريخ القويم، ج ۴، ص ۵۲۸.

۱. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۱۲۶؛ الدر الکمین، ج ۱، ص ۶۴۹؛ التحفة اللطیفة، ج ۲، ص ۴۵۲.

۲. الدر الکمین، ج ۱، ص ۶۴۹؛ تاریخ مکه، ص ۳۰۴.

۳. الدر الکمین، ج ۱، ص ۱۰۳-۱۰۴؛ غایة المرام، ج ۲، ص ۵۰۸.

حجاج، از گزند راهزنان، در امان بمانند. وی همچنین به نظافت و توسعه راه حج همت گماشت.^۱ در سال ۸۵۲ق، بیرم خواجه، متصدی این امر بود که مرمت قسمتی از مسجدالحرام^۲، و تجدید بنای مسجد نمره^۳ و مسجد خیف^۴، در زمان وی، صورت پذیرفت. علاوه بر آن جهت رفاه حال حاجیان و عامه مردم، به بنای بستان‌ها و حوض‌های آب در مکه^۵، تعمیر چشمه‌های حنین^۶ و عرفه^۷ پرداخت. در ۸۵۴ق، امیر بردک بیک جای وی را گرفت. از اقدامات وی، تعمیر قسمتی از سقف مسجدالحرام و مرمت رباط رامشت جهت استفاده کاروان حاجیان بود.^۸

استقبال از نمایندگان و سفرای دولت‌ها نمونه دیگری از توجه خاص چقمق به امور مکه بود. محمد خافی حنفی، فرستاده شاهرخ تیموری، از جمله این افراد بود که مورد استقبال ویژه چقمق واقع شد و به او هدایای

۱. الاعلام بأعلام بیت الله الحرام، ص ۲۳۵-۲۳۶؛ التاريخ القويم،

ج ۴، ص ۱۴۷، ۲۲۹-۲۲۸؛ تحصیل المرام، ج ۱، ص ۳۶۳.

۲. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۸۰؛ التاريخ القويم، ج ۴، ص ۵۶۴.

۳. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۸۷.

۴. منائح الکر، ج ۳، ص ۵۲.

۵. الارج المسکی، ص ۹۷؛ منائح الکر، ج ۳، ص ۵۱.

۶. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۷۴؛ التاريخ القويم، ج ۵، ص ۳۶۰.

۷. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۸۶-۲۸۷؛ التاريخ القويم، ج ۵، ص ۳۶۰.

۸. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۷۰۹-۷۱۰؛ منائح الکر، ج ۳، ص ۵۴.

بسیاری دادند.^۹ در ۱۵ شعبان سال ۸۴۸ق. فرستاده شاهرخ بن تیمور، به همراه تعداد زیادی که همسر تیمور نیز با آنان بود، از ایران به قصد انجام فریضه حج، به شام رفت. شاهرخ تیموری، فرستاده‌ای نزد چقمق فرستاد و درخواست کرد که آن سال، او پرده کعبه را تهیه کند. اما چقمق، با بیان این که پذیرش این پیشنهاد برای وی بسیار سنگین است، آن را نپذیرفت؛ زیرا این امر را نشان سروری بر جهان اسلام می‌دانست.^{۱۰} البته بعداً درخواست تیمور محقق شد. (← تیموریان)

پوشش کعبه نزد سلاطین مملوکی اهمیت زیادی داشت. چقمق در سال ۸۵۶ق. دستور داد کعبه، با ابریشم سفید که نخ‌های سیاه داشت، پوشانده شود.^{۱۱}

چقمق، در زمینه رسیدگی به امور مکه، نوآوری‌هایی نیز داشت. وی در سال ۸۵۲ق، دو جامه برای دیوار داخلی و خارجی حجر اسماعیل فرستاد که مانند جامه کعبه، از حریر سیاه، بود. شایان توجه است که پوشاندن حجر، تا آن زمان، مرسوم نبود و چقمق، پس از کسب مجوز شرعی از علما، دست به این اقدام زد. علما با این استدلال که حجر نیز، به

۹. النجوم الظاهره، ج ۱۵، ص ۳۵۰.

۱۰. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۳۶۴.

۱۱. منائح الکر، ج ۳، ص ۵۵؛ تاریخ مکه، ص ۳۳۴.

حکومت چقمق، به ترتیب عبارت بودند از: امیر شادبک جگمی، امیر سمام حسنی ناصری (۸۴۳ق.)^۵، امیر تمربای، امیر سودون اینالی مؤیدی (۸۴۴ق.)^۶، امیر تغری برمش سیفی، امیر یونس سیفی آقبای (۸۴۵ق.)^۷، امیر تئبک برڈبکی، امیر طواشی عبداللطیف منجکی (۸۴۶ق.)^۸، امیر شادبک جگمی، امیر سونجیغا یونسی (۸۴۷ق.)^۹، امیر دولات بای محمودی مؤیدی، امیر تمریغا ظاهری (۸۴۹ق.)^{۱۰}، امیر سونجیغا یونسی ناصری، امیر سمام حسنی ظاهری (۸۵۰ق.)^{۱۱}، امیر سونجیغا یونسی، امیر قائم مؤیدی تاجر (۸۵۲ق.)^{۱۲}، امیر فیروز زمام امیر تمریغا ظاهری (۸۵۳ق.)^{۱۳}، امیر تمریغا ظاهری، امیر خیربک الأشقر

نوعی، قسمتی از کعبه معظمه بوده، پوشاندن آن را بلامانع دانستند.^۱ این امر تنها به دوره سلطان چقمق اختصاص داشت و تا زمان حاضر این عمل انجام نپذیرفته است.

از دیگر اموری که توجه ویژه سلطان چقمق را به امور حج نشان می‌دهد، فرستادن افراد به حج بود. او هر سال فردی را، همانند برخی سلاطین قبلی ممالیک، به عنوان امیرالحاج، و فردی دیگر را به عنوان امیر الرکب (احتمالاً امیر سوار) به حج می‌فرستاد. نخستین امیرالحاج در دوره چقمق امیر تئبک بود که در ۱۹ شوال ۸۴۲ق. از قاهره خارج شد.^۲

محمل مصری همواره هدایایی برای کعبه و حجره شریف نبوی به همراه داشت. در آن زمان هدایا و نذورات و پرده کعبه را در محملی گذاشته و در قالب یک کاروان به مکه می‌فرستادند.^۳ برخی مواقع، نظیر سال ۸۵۴ق.، به دلیل قحطی و گرانی، هدایا و نذورات کاروان اندک بود.^۴ درباره امیر رکب چندان اطلاعی در دست نیست، اما وی احتمالاً امنیت کاروان را بر عهده داشته است.

امیران محمل و امیران سوار، در دوران

۵. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۱۴۴.

۶. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۳۴۶.

۷. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۳۵۱؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۱۷۰، ۱۷۴.

۸. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۱۹۷.

۹. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۹۹، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۴؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۱۴۴.

۱۰. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۱۲۶؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۴۵.

۱۱. النجوم الظاهره، ج ۱۵، ص ۳۷۱-۳۷۲؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۵۲، ۲۵۹.

۱۲. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۳۸۷؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۷۷، ۲۸۱.

۱۳. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۳۹۹؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۸۷.

۱. اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۸۰؛ تاریخ القویم، ج ۲، ص ۵۷۸.

۲. النجوم الظاهره، ج ۱۵، ص ۳۴۶.

۳. سفرنامه حجاز، ص ۲۷۰-۲۷۳.

۴. النجوم الزاهره، ج ۱۵، ص ۱۷۴.

المؤیدی (۸۵۴ق.)^۱، امیر سونجَبغا یونسی (۸۵۵ق.)^۲، امیر دولات بای محمودی، دوادار فارس (۸۵۶ق.)^۳ در منابع صرفاً نام آنها آمده و به کارها و اقداماتشان اشاره نشده است. در سال‌هایی که صاحب‌منصبان حکومتی و طبقات ممتاز به حج می‌رفتند، خیرات فراوانی در مکه انجام می‌شد؛ چنان‌که در ۸۴۳ق.، جرباش کریمی، همراه با دخترش، همسر سلطان چقمق^۴ و در سال ۸۵۰ق. نیز خَوَند مَغَل، همسر چقمق، حج گزاردند و خیرات فراوانی انجام دادند.^۵

از اموری که نشان‌دهنده اهمیت حج‌گزاری نزد چقمق بود، خلع افراد رده‌بالای مملکتی، به سبب انجام ندادن حج، بود. محب‌الدین بن الاشقر، ناظر سپاه دمشق، از جمله این افراد بود که وی را به سبب این‌که حج نگزارده بود، خلع کرد.^۶

چقمق علاوه بر نظارت بر امور حج‌گزاری، اماکنی برای پذیرایی و اسکان فقرا

در مکه ساخت.^۷ چقمق در شهر مدینه نیز به عملیات عمرانی دست زد. در سال ۸۵۳ق. سقف روضه شریفه را تعمیر کرد.^۸ روضه شریفه، به قسمتی از مسجدالنبی که در ناحیه جنوب شرقی و حد فاصل میان منبر و قبر پیامبر واقع است، اطلاق می‌شود. تعمیر بنای مسجد شریف نبوی، سنگ فرس حجره سعادت، قسمتی از مسجد شریف نبوی^۹، و محراب عثمانی^{۱۰} از دیگر اقدامات چقمق در مدینه بود. از رسوماتی که در این دوره در مدینه اجرا شد، منع ورود جنازه شیعیان و خوارج، به داخل مسجد نبوی بود.^{۱۱}

◀ منابع

اتحاف الوری: عمر بن محمد بن فهد (م. ۸۸۵ق.)، به کوشش عبدالکریم، مکه، جامعه ام القرى، ۱۴۰۸ق؛ الارج المسکی فی التاریخ المکی: علی بن عبدالقادر الطبری (م. ۱۰۷۰ق.)، تصحیح اشرف احمد جمال، مکه، مکتبه

۷. الدر الکمین، ج ۱، ص ۶۷۰؛ منائح الکریم، ج ۵، ص ۷۷؛ تاریخ مکه، ص ۳۸۰-۳۸۱.

۸. التحفة اللطیفة، ج ۱، ص ۲۱۲، ۲۴۳.

۹. وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۵۵؛ موسوعة مرآة الحرمن، ج ۳، ص ۳۳۸-۳۳۹.

۱۰. وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۳۳؛ موسوعة مرآة الحرمن، ج ۳، ص ۳۳۸-۳۳۹.

۱۱. التحفة اللطیفة، ج ۲، ص ۳۷۲؛ وفاء الوفاء، ج ۲، ص ۱۰۳؛ موسوعة مرآة الحرمن، ج ۳، ص ۲۹۴.

۱. النجوم الزاهرة، ج ۱۵، ص ۴۳۰؛ اتحاف الوری، ج ۲، ص ۲۹۴-۲۹۸.

۲. النجوم الزاهرة، ج ۱۵، ص ۴۳۲، ۴۳۸.

۳. النجوم الزاهرة، ج ۱۵، ص ۴۴۶.

۴. النجوم الزاهرة، ج ۱۵، ص ۳۴۷؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۱۴۴.

۵. النجوم الظاهرة، ج ۱۵، ص ۳۷۱-۳۷۲؛ اتحاف الوری، ج ۴، ص ۲۵۸، ۲۶۱.

۶. النجوم الزاهرة، ج ۱۵، ص ۳۵۶.

حجاز (الرحلة الحجازية): محمد لبيب البتوني، ترجمه هادی انصاری، تهران، مشعر، ۱۳۸۱ش؛ شذرات الذهب فی اخبار من ذهب: عبدالحی بن عماد (م. ۱۰۸۹ق.)، به کوشش عبدالقادر الارنوط، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۶ق؛ غایة المرام باخبار سلطنة البلد الحرام: عبدالعزیز بن فهد المکی (م. ۹۲۰ق.)، به کوشش فهیم محمد شلتوت، السعودية، جامعة القرى، ۱۴۰۹ق؛ منائح الكرم فی اخبار مكة و الیبت و ولاة الحرم: علی بن تاج الدین السنجاری (م. ۱۲۵ق.)، تحقیق جمیل عبدالله محمد المصری، مکه، جامعة ام القرى، ۱۴۱۹ق؛ موسوعة مرآة الحرمن الشریفین: ایوب صبری باشا (م. ۱۲۹۰ق.)، القاهرة، دار الأفاق العربیة، ۱۴۲۴ق؛ النجوم الظاهرة: ابن تغری بردی الاتابکی (م. ۸۷۴ق.)، مصر، وزارة الثقافة والارشاد القومي، وفاء الوفاء باخبار دارالمصطفى: علی بن عبدالله السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش محمد محیی الدین عبدالحمید، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۶م.

محمدحسن الهی زاده

چین: کشوری واقع در شرق آسیا با جمعیت چشم گیر مسلمان و سابقه حج گزاری

جمهوری خلق چین، با جمعیتی بالغ بر یک میلیارد و سیصد میلیون تن (آمار جولای ۲۰۱۳) پرجمعیت ترین کشور دنیا و با مساحتی حدود ۹/۵۹۶/۹۰۱ کیلومتر مربع سومین کشور وسیع جهان است. این کشور از شرق به جمهوری کره و دریای شرقی چین، از شمال به مغولستان، از

التجاریه، ۱۴۱۶ق؛ اعلام النبلاء بتاريخ حلب الشهباء: محمد راغب الطباخ (م. ۱۱۵۱ق.)، به کوشش محمد کمال، حلب، دار القلم العربی، ۱۴۰۸ق؛ الاعلام باعلام بیت الله الحرام: محمد بن احمد النهروالی (م. ۹۹۰ق.)، تحقیق سعید عبدالفتاح و هشام عبدالعزیز عطا، مکه، مكتبة التجاریه مصطفى احمد الباز، ۱۴۱۶ق؛ الانس الجلیل بتاريخ القدس والخلیل: مجیرالدین عبدالرحمن بن محمد الحنبلی (م. ۹۲۸ق.)، قم، امیر، ۱۳۶۸ش؛ بدائع الزهور فی وقائع الدهور: محمد ابن ایاس، به کوشش محمد مصطفی، مصر، الهیة المصریة العامة، ۲۰۰۸م؛ التاريخ القویم لمكة و بیت الله الکریم: محمد طاهر الکردي، تصحیح عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار خضر، ۱۴۲۰ق؛ تاریخ امراء المدينة المنوره ۱-۱۴۱۷هـ: عارف احمد عبدالغنی، تهران، اقلیم، ۱۴۱۸ق؛ تاریخ مکه، دراسات فی السیاسه و العلم و الاجتماع و العمران: احمد السباعی (م. ۱۴۰۴ق.)، مکه، مطبوعات نادى مكة الثقافی، ۱۴۰۴ق؛ تحصیل المرام فی اخبار الیبت الحرام و المشاعر العظام و مکه و الحرم و ولاتها الفخام: محمد بن احمد الصباغ (م. ۱۳۲۱ق.)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، مکه، مكتبة الاسدی، ۱۴۲۴ق؛ التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه: شمس الدین محمد بن عبدالرحمن السخاوی (م. ۹۰۲ق.)، قاهرة، دار الثقافة، ۱۳۹۹ق؛ خطط الشام: محمد كردعلى (۱۳۷۲ق.)، دمشق، مكتبة النوری، ۱۴۰۳ق؛ الدر الکریمین بذیل العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین: عمر بن فهد المکی (م. ۸۸۵ق.)، به کوشش عبدالملک بن عبدالله ابن دهیش، مکه، مكتبة الاسدی، ۱۴۲۵ق؛ سفرنامه